

І. В. КОВАЛЬ. ЗАКОНОДАВЧІ ОСНОВИ І ДОСВІД ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН У КРАЇНАХ КОЛИШНЬОЇ «НАРОДНОЇ ДЕМОКРАТІЇ»

Досліджуються законодавчі основи і досвід державно-церковних відносин у тих країнах Східної Європи, політичні системи яких до кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст. ґрунтувалися на принципах соціалізму. Обґрунтовується теза, що особливістю державно-церковних відносин в країнах «народної демократії» було підпорядкування віросповідної політики офіційній ідеології. Доведено, що у конституціях і законодавствах про релігію і церкву більшої частини соціалістичних країн права релігійних об'єднань зводилися переважно до функції задоволення релігійних потреб віруючих. Встановлено, що політика соціалістичних держав та їх провідних партій по відношенню до релігії і церкви завжди була однією і тією ж, оскільки в її основі лежала марксистська теорія, що оголошував несумісною з релігійною ідеологією.

Ключові слова: держава, конституція, церква, релігійна організація, соціалізм, народна демократія.

Исследуются законодательные основы и опыт государственно-церковных отношений в странах Восточной Европы, политические системы которых к концу 80-х - началу 90-х годов ХХ в. основывались на принципах социализма. Обосновывается тезис, что особенностью государственно-церковных отношений в странах «народной демократии» было подчинение вероисповедной политики официальной идеологии. Доказано, что в конституциях и законах о религии и церкви большинства социалистических стран права религиозных объединений сводились преимущественно к функции удовлетворения религиозных потребностей верующих. Установлено, что политика социалистических государств и их ведущих партий по отношению к религии и церкви всегда была одной и той же, поскольку в ее основе лежала марксистская теория, объявлявшая несовместимой с религиозной идеологией.

Ключевые слова: государство, конституция, церковь, религиозная организация, социализм, народная демократия.

The article investigates the legal framework and experience of state-church relations in Eastern Europe, the political system by the end of the 80's - early 90-ies of XX century based on the principles of socialism. The thesis, which feature state-church relations in the «people's democracy» was the subordination of religious policy of the official ideology. Proved that in the constitutions and laws of religion and the church most of the socialist countries the rights of religious associations were reduced mainly to the function to meet the religious needs of believers. It was established that the policy of the socialist countries and their leading roles in relation to religion and the church has always been the same since it is based on lying Marxist theory, is declared incompatible with religious ideology.

Key words: state, constitution, church, religious organization, and socialism, people's democracy.

Суспільно-політичні трансформації кінця ХХ – початку ХХІ століть спричинили корінні зміни в державному і політичному устрої країн Східної Європи, значно вплинули на стан відносин цих держав і релігійних організацій. Модернізація суспільного життя колишніх країн соціалістичного табору, утвердження ідеологічного і політичного плюралізму, переоцінка основних соціокультурних цінностей, підвищення ролі релігійних організацій у житті сучасних східноєвропейських суспільств викликали необхідність осмислення філософсько-

правових аспектів державно-церковних відносин та розробки нової конституційно-правової бази цих відносин, котра б враховувала європейський і світовий досвід, практику реалізації прав і свобод людини і громадянина на свободу совісті.

В Україні, як і в країнах Східної та Західної Європи, в останні роки відбуваються теоретичні дискусії про свободу совісті та статус релігійних об'єднань, розширюється сфера діяльності релігійних організацій у сфері освіти, культури, виховання. У зв'язку з цим, розробляються такі законодавчі акти, котрі регулюють взаємини держави та релігійних організацій. Все це, по-перше, вимагає концептуального осмислення і теоретичного аналізу; і, по-друге, врахування у державно-церковних взаєминах в Україні. При цьому розуміння принципу відокремлення церкви від держави на Заході і в багатьох східноєвропейських, головним чином – постсоціалістичних країнах, істотно відрізняється. Так на Заході говорять про розділення церкви і держави, що свідчить про рівноправний характер їх взаємовідносин, «незалежності і суверенності у належній кожній з них сфері»¹. На відміну від західноєвропейських держав законодавство України та низки інших країн закріплює відокремлення церкви від держави. Різниця між цими твердженнями носить не тільки термінологічний, а й змістовний характер, оскільки принцип відділення церкви від держави вказує на винесення проблем, що стосуються свободи совісті в сферу «приватного» і підкреслює імперативний характер їх взаємовідносин.

Передусім зауважимо, що з початком демократичних перетворень усі східноєвропейські держави – колишні «країни народної демократії» – прийняли нові конституції, а ряд з них – ще й спеціальні закони, що регулюють відносини з релігійними об'єднаннями. Досвід створення нових конституційно-правових основ взаємин держави і церкви в цих країнах становить інтерес і для вітчизняних фахівців у цій сфері, оскільки усі ці держави приступали на рубежі 1980 – 1990-х років до радикальної трансформації своїх систем з однаковою політичною і світоглядною платформами, а нині здійснюють пошук нових відносин у рамках однієї – демократичної – шкали цінностей².

Процес радикального оновлення державно-церковних відносин в європейських «постсоціалістичних» країнах відбувається по-різному і різними темпами, однак у ньому можна знайти і спільні риси, для з'ясування яких необхідно звернутися до передісторії створення сучасної законодавчої бази цих держав. Адже нинішні конституції колишніх соціалістичних країн – треті за рахунком після Другої світової війни.

Перші, прийняті в 1948–1953 рр., багато в чому об'єктивно відображали той факт, що в таких країнах, як Польща, Угорщина, Югославія, віруючі становили більшість населення. Глибоке проникнення релігії в суспільно-політичне і духовне життя цих країн позначилося на формуванні їх законодавств: до прийняття нових «соціалістичних» конституцій після Другої світової війни тут попередньо було відновлено дію низки положень довоєнних конституцій, скасованих у 1938–1945 рр. окупантами або колабораціоністами³. Наприклад, Веймарської Конституції 1919 р. в НДР, Тирновської Конституції 1879 р. у Болгарії і т. д. Нова влада тимчасово використовували ці конституції, відновлюючи, хоча б і формально, записані в них демократичні права і свободи громадян, у тому числі і свободи совісті та віросповідання. Більше того, перші конституції східноєвропейських країн, прийняті у 1948–1953 рр., в низці випадків ще зберігали залишки старих правових норм. Наприклад, в НДР, згідно з Конституцією 1949 р., зберігався статус релігійних громад як корпорацій публічного права і до 1956 р. допускалося

стягнення на їх користь обов'язкових зборів за державними податковими списками⁴.

Другі конституції (нові або оновлені) та законодавство про релігію і церкву східноєвропейських держав, прийняті в основному у 1970-х рр., офіційно фіксували певний рівень створеної в цих країнах бази соціалізму, усунули зазначені вище «вольності». Так у церков остаточно була забрана функція запису актів цивільного стану⁵. Єдино законним відтепер визнавався шлюб, оформлений в державних установах. Існуюча раніше релігійна присяга в суді була замінена світською клятвою.

Слід підкреслити, що положення конституцій і законодавства 1970-х рр. про свободу совісті та віросповідання в європейських соціалістичних країнах багато в чому копіювали радянське законодавство про релігійні культу і закріплені в Конституції СРСР відповідні статті. При цьому історичний досвід, традиції, віросповідна належність населення та інші обставини породжували конкретну практику відносин держави і церкви⁶. Так, у деяких країнах в розпорядженні церкви були залишені земельні наділи. Наприклад, у Польщі парафії та монастирі мали право володіти орної землею площею до 50 га, в Чехословаччині – до 30 га і т.д. Зберегли частину своїх земель церкви в Болгарії, Угорщині та Румунії, а в НДР церква отримала навіть ті землі, які були відібрані у неї нацистами. У деяких країнах державні органи здійснювали фінансове субсидування релігійних об'єднань – у Болгарії, Угорщині, НДР; в Польщі виплачувалася зарплата усім священикам, яка здійснювала катехизацію дітей у спеціальних пунктах (до кінця 1980-х рр. таких пунктів налічувалося приблизно 22 тисячі)⁷.

Прагнучи забезпечити політичну лояльність священнослужителів, комуністичні влади Польщі, Угорщини, Чехословаччини, Румунії ввели обов'язкову присягу для духовенства на вірність державі. Для здійснення контролю за виконанням законодавства про релігію і церкву всі уряди східноєвропейських країн заснували державні органи: в Болгарії – «Комітет у справах Болгарської православної церкви і релігійних культур» при МЗС, у Чехословаччині – «Секретаріат у справах церкви» при Уряді ЧССР, у Польщі – «Міністерство у справах сповідань» при Раді Міністрів ПНР⁸.

У деяких країнах (НДР, ЧССР, Румунія) відокремлення церкви від держави не було зафіксовано в конституціях, однак на практиці вся державна і громадська життя в цих країнах базувалася на принципі відокремлення. Політичні партії, створені на підставі конфесійної приналежності, діяли тільки в НДР і ЧССР. Так у НДР з 1945 р. функціонував Християнсько-демократичний союз, який виступав за залучення християн до справи будівництва соціалізму, а в ЧССР – християнська за своїм характером Чехословацька народна партія⁹. Остання не зв'язувала себе з якоюсь однією церквою, а об'єднувала у своїх лавах людей, дотримувалися одночасно християнських і соціалістичних поглядів.

Специфічно «вирішувалося» питання про релігію і церкви в Албанії. До 1967 р. тут державно-церковні відносини регулювалися на основі тих же принципів, що і в інших європейських соціалістичних країнах, однак з другої половини 1960-х років, у зв'язку з початком «культурної революції», керівництво Албанської партії праці стало на шлях прямого придушення релігії і церкви. На V з'їзді АПП в 1967 р. перший секретар партії Е. Ходжа заявив, що увесь албанський народ вже став атеїстичним і тому не потребує в церковних організаціях. У результаті в країні почалася пряма ліквідація всіх релігійних об'єднань, їх храмів і монастирів, яких налічувалося близько 2,5 тисяч: церковні будівлі були перетворені в будинки культури і клуби, а сотні тисяч віруючих – мусульман,

католиків, православних та інших – позбавлені можливості задовольняти свої релігійні потреби. Більш того, в новій Конституції 1973 р. Албанія була проголошена «першою атеїстичною державою світу» (статті 37 і 45)¹⁰.

В цілому, характеризуючи другі в післявоєнній історії країн «народної демократії» конституції (1970-ті рр.), слід відзначити, по-перше, таке їх слабе місце, як формальний, а часом і суто символічний характер регулювання відносин держави з релігійними об'єднаннями. Наслідком цього було те, що свобода совісті не гарантувалася повною мірою правовими засобами і це породжувало чимало труднощів на шляху її практичного здійснення. По-друге, декларуючи в загальному вигляді свободу совісті та віросповідання, конституції європейських соціалістичних країн не вказували конкретні права громадян, що впливали з проголошення цих свобод.

У період, що передував розпаду соціалістичного табору, країнах, що його складали, почався процес, який отримав назву «релігійної відлиги». Комуністичні партії і державна влада цих країн з середини 1980-х років так чи інакше стали усувати різні перешкоди у сфері свободи совісті¹¹. Наслідком цього стало широке відродження релігійного життя, виражене зростанням релігійних об'єднань, будівництві нових і відновлення зруйнованих культових об'єктів, часткової лібералізації законодавств про свободу совісті та діяльності релігійних організацій.

Набагато раніше, ніж в інших східноєвропейських країнах (у 1980–1981 рр.), віруючі у Польщі здобули можливість регулярно слухати богослужіння з державної радіомережі; самі польські влади під натиском громадськості в середині 1980-х рр. були змушені виступити з ініціативою про офіційні переговори з керівництвом Римсько-католицької церкви з метою визначення статусу останньої в державі. У результаті переговорів, що тривали кілька років, 17 травня 1989 р. були прийняті три закони: «Про взаємини держави і Римо-католицької церкви», «Про гарантії свободи совісті та віросповідання», «Про соціальне забезпечення духовництва»¹².

Зміст вказаних законів було приведено у відповідність до міжнародних зобов'язань країни в галузі прав людини. Завдяки цьому лише Польща з усіх соціалістичних держав увійшла в період ліберальної соціально-політичної трансформації з новими, демократичними нормами у віросповідній царині¹³. Інші східноєвропейські країни отримали цим своєрідну точку відліку в процесі створення у себе нової моделі державно-церковних відносин.

У нинішніх конституціях і законодавстві про свободу совісті європейських «постсоціалістичних» держав віросповідна проблематика представлена по-різному: перш за все вона відображає як історично складені у тій чи іншій країні традиції, силу громадської думки, моно- або поліконфесійну структуру груп віруючих, так і глибину соціально-політичних перетворень, які відбувалися на рубежі 1980 – 1990-х років у цих країнах, що торкнулися і питання державно-церковних відносин.

Перш ніж проаналізувати «віросповідні» статті нових конституцій держав Східної Європи, слід відзначити, що на географічній карті цієї частини континенту відбулися глобальні зміни: НДР об'єдналася з ФРН і припинила існування як самостійна держава, Чехословаччина трансформувалася в два суверенних суб'єкта міжнародного права – Чехію і Словаччину, а СФРЮ – в окремі держави, які вже мають власні конституції: Югославію, що складається з республік Сербії і Чорногорію, Македонію, Словенію, Хорватію.

Відтак конституції, що відобразили нові політичні реалії, а разом з ними і новий характер державно-церковних відносин у розглянутих країнах Східної Європи, були прийняті: Албанією – в квітні 1991 р. (з доповненнями 1992–

1993 рр.); Болгарією – у липні 1991 р.; Угорщиною – у грудні 1994 р. (з доповненнями 1995 р.); Македонією – в листопаді 1991 р.; Польщею – у квітні 1997 р.; Румунією – у листопаді 1991 р.; Словаччиною – у вересні 1992 р.; Словенією – в червні 1991 р.; Хорватією – у червні 1991 р.; Чехією – в грудні 1992 р.

Характеризуючи зміст статей про свободу совісті в нових конституціях східноєвропейських держав у цілому, можна виділити певні загальні принципи їх віросповідної політики. Усі ці держави декларують себе як демократичні і правові, а тому проголошують, по-перше, світський характер держави, по-друге, прийняття основних міжнародних документів про громадянські і політичні права людини і співвідношення з ними власних конституційно-правових положень. Більш того, у більшості конституцій цих країн підкреслюється, що міжнародні договори, ратифіковані у міжнародному порядку, є частиною внутрішнього права країни і «мають пріоритет перед тими нормами внутрішнього законодавства, які їм суперечать» (ст. 5.5 Конституції Болгарії), або якщо вони «забезпечують більший обсяг основних прав і свобод» (ст. 11 Конституції Словацької Республіки)¹⁴.

Зауважмо, що право на свободу совісті та віросповідання виступає в сучасних конституціях східноєвропейських країн у нерозривному зв'язку зі свободою думки чи переконань. Подібне тлумачення є нововведенням для цих держав. На відміну від попереднього політичного періоду, коли свобода совісті та віросповідання визначалася в їхніх конституціях дуже лаконічно, сьогодні у наявності досить широкий опис цього невід'ємного права людини і громадянина.

Ґрунтуючись на міжнародних документах з питань свободи совісті, віросповідання та діяльності релігійних об'єднань, конституції, закони та інші нормативні акти постсоціалістичних держав відзначають, що право на свободу думки і переконань має виражатися у свободі на: *а)* вибір і прийняття релігії або інших, у тому числі нерелігійних, переконань, а також публічне їх вираження; *б)* утворення релігійних об'єднань та набуття ними прав юридичної особи; *в)* відправлення культу індивідуально або спільно з іншими особами, приватно або публічно, а також створення з цією метою сакральних об'єктів; *г)* утворення і діяльність релігійно-гуманітарних і благодійних установ; *і)* виробництво і розповсюдження необхідної для задоволення потреб віруючих літератури та предметів культу; *д)* самостійне ведення церквами та релігійними громадами своїх справ, тобто без втручання держави; *е)* релігійну або нерелігійну освіту і виховання дітей; *є)* отримання добровільної фінансової допомоги від юридичних і фізичних осіб; *ж)* підготовку священнослужителів і керівників громад; *з)* встановлення і підтримання контактів з одновірцями і представниками інших релігій у своїх країнах і на міжнародному рівні¹⁵.

Власне у дусі вказаних вимог, найповніше сформульованих у «Декларації про ліквідацію усіх форм нетерпимості і дискримінації на підставі релігії або переконань» Генеральної Асамблеї ООН від 25 листопада 1981 р., укладені конституції і законодавство про свободу совісті в Угорщині, Польщі, Румунії, Словаччині, Хорватії і Словенії¹⁶.

Свобода совісті та віросповідання може інтерпретуватися і як право особи, і як право групи людей. Мова може йти і про релігійне об'єднання, і про таку специфічну спільноту, як сім'я. Права першого суб'єкта прописані в усіх конституціях східноєвропейських країн, в той час як право сім'ї та опікунів на виховання та освіту своїх дітей у відповідності зі своїми релігійними або нерелігійними переконаннями обумовлено тільки в конституціях Румунії (ст. 29), Польщі (ст.

48), Словенії (ст.41)¹⁷.

Разом з цим, свобода совісті та віросповідання не може бути абсолютною, тобто нічим не обмеженою. Завжди і скрізь, у тому числі і в демократичних державах, вона обмежена певними рамками. Відповідно до міжнародних стандартів, свобода совісті може бути предметом обмежень, передбачених єдино законами цієї країни, необхідних для безпеки держави, охорони громадського порядку, здоров'я, моралі, основних прав і свобод інших громадян. Саме ці обмеження вказані в конституціях Албанії (ст. 18), Болгарії (ст. 37), Польщі (ст. 53.5), Словаччини (ст. 24.4), Словенії (ст. 15), Хорватії (ст. 16)¹⁸.

Це істотне нововведення, що відрізняє сучасні основні закони східноєвропейських держав від тих, у яких домінувала заборона на використання релігії і свободи совісті у політичних цілях. Приміром, релігійні переконання особистості не можуть бути причиною відмови від виконання громадянином своїх обов'язків, а також причиною недотримання законів держави. Сьогодні у законодавствах усіх постсоціалістичних країн, за винятком Албанії, Румунії та Словенії, конституції або приватні закони гарантують громадянам право на альтернативну службу у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями¹⁹.

Характерною особливістю конституцій сучасних східноєвропейських країн є проголошення ними принципів деідеологізації держави і політичного плюралізму. Зазначені принципи дають державі і суспільству гарантії неповернення до неправової практики не настільки вже давнього часу, в тому числі і в сфері державно-церковних відносин. У європейських державах, політична організація яких до недавнього часу визначалася як «народна демократія», марксистська ідеологія теоретично виражала інтереси певного робітника чи класу; однак, на практиці, ця ідеологія мала статус державної. Підміна права ідеологічними постулатами наводила часом до неправових дій державних органів по відношенню до релігійних об'єднань і віруючим. З метою недопущення повторення подібної ситуації багато постсоціалістичні держави, власне і включили в нові конституції і законодавства про свободу совісті принцип деідеологізації держави і поняття «неідеологічної держава».

Ідея «неідеологічної» держави виражається насамперед у конституційну заборону будь-якої державної ідеології²⁰. Так, наприклад, Конституція Болгарії відзначає: «Жодна політична партія або ідеологія не може проголошуватися або затверджуватися як державної» (ст. 11. 2). Аналогічним чином формулюється рішення даного питання в конституції Словаччини: «Словацька Республіка є суверенна, демократична держава. Вона не пов'язана жодною ідеологією або релігією» (ст. 1) і Чехії: «Держава заснована на демократичних цінностях і не може бути пов'язана ні виключної ідеологією, ні віросповіданням» (ст. 1.1)²¹. Конституція Угорщини принцип деідеологізації держави обумовлює більш детальними положеннями: «Партії не можуть безпосередньо здійснювати державно-адміністративну владу [...] З метою відокремлення партій від державно-адміністративної влади законом визначаються посади в державних установах, які несумісні з членством чи посадами в партії» (розділ I, 3.3.) А Конституція Польської Республіки чітко обумовлює характер ідеологічних систем, діяльність яких суперечить закону: «Заборонено існування політичних партій та інших організацій, які у своїх програмах звертаються до тоталітарних методів і прийомів діяльності нацизму, фашизму і комунізму» (ст. 13)²². Принцип «неідеологічної» держави майже повсюдно підкріплюється в конституціях східноєвропейських країн принципом політичного та світоглядного плюралізму. «Політич-

ний плюралізм, – наголошується в Конституції Албанії, – є одним з основоположних умов демократії в Албанській державі» (ст. 6). Подібним чином принцип плюралізму як умови і гарантії демократії і свободи совісті формулюється в конституціях Румунії (ст.8.1) і Болгарії (ст. 11.1)²³.

Отже, визначаючи принципи відносин з релігійними об'єднаннями на основі марксистської теорії, державні та партійні органи влади східноєвропейських країн проголосили релігію приватною справою щодо держави. Це означало, що для всіх громадян цих держав декларувалося право вільно сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої і бути атеїстами. Держава не мала при цьому втручатися у справи релігії. Однак релігія, як зауважували марксистки, не може бути приватною справою по відношенню до самих марксистських партій, оскільки вони, виступаючи в авангарді боротьби за визволення трудящих, не можуть байдуже ставитися до релігійної ідеології – партія трудящих повинна вести боротьбу з нею, розкривати експлуаторську сутність її моралі, антинаукові, ідеалістичні уявлення про світ, людину, суспільство.

Відтак марксистська теорія розмежувала відносини держави та комуністичної (соціалістичної) партії щодо релігії і церкви. У дійсності ж політика соціалістичних держав та їх провідних партій по відношенню до релігії і церкви завжди була однією і тією ж, оскільки в її основі лежала марксистська теорія, що оголошував несумісною з релігійною ідеологією. У питаннях взаємин з релігією і церквою європейські соціалістичні країни декларували принципи світського характеру держави та нейтральності останнього у світогляді своїх громадян; ці держави визнавали свободу совісті та віросповідання аж до права на розповсюдження релігійних та атеїстичних переконань. Зазначені ідеї виражалися в певних законодавчих нормах. На практиці, однак, особливістю державно-церковних відносин в соціалістичних країнах було підпорядкування віросповідної політики офіційній ідеології. Наслідком цього було протиріччя між конституційною теорією і реальним життям. Держава, використовуючи різні засоби примусу, обмежувала свободу совісті та віросповідання. У конституціях і законодавствах про релігію і церкву більшість соціалістичних країн права релігійних об'єднань зводилися переважно до функції задоволення релігійних потреб віруючих у молитовному будинку. Задоволення ж потреб, пов'язаних з релігійними свободами, обставлялося часом низкою обмежень і заборон на культурно-просвітницьку, виховну, освітню, благодійну, опікунську і деякі інші види діяльності.

1. *Гаджиев К. С.* Концепция гражданского общества : идеиные истоки и основные вехи формирования // Вопросы философии. – 1991. – № 7. – С. 12–13. 2. *Jalusic V.* Gender and Political Transformation in Central and Eastern Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pdc.ceu.hu/archive/00002340/01>. 3. *Иванишцева Н.П.* Сущность, содержание и форма конституции социалистических государств. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1979. – С. 63–67. 4. Там само. – С. 70–72. 5. *Мионов А.В., Бабинов Ю.А.* Основы религиоведения. Государственно-церковные отношения // Социально-гуманитарное знание. – 1999. – № 3. – С. 12, 14. 6. *Еленский В.* Модели церковно-государственных отношений США и Западной Европы и проблемы посткоммунистических обществ // Модели церковно-государственных отношений стран Западной Европы и США. – К.: Институт философии НАНУ, 1996. – С. 4. 7. *Religion und Kirche in Osteuropäischen Ziwilgesellschaften nach 1945: Konferenzschriften* / Hrsgs. Hans-Otto Blumendeg. – Graz: Universitas-Verlag, 2000. – S. 23–30. 8. *Чернышева О. В.* Церковь и демократия: Опыт Швеции. – М.: РАН, Институт всеобщей истории, 1994. – С. 34, 35. 9. *Religion und Kirche in Osteuropäischen Ziwilgesellschaften nach 1945: Konferenzschriften* / Hrsgs. Hans-Otto Blumendeg. – S. 67–70; *Chalupecki I.* Die rom.-kath. Kirche in

Tschechien in den Jahren 1945–2005 // Die katholische Kirche in Mitteleuropa nach 1945 bis zur Gegenwart / Jan Mikrut (Hg.). – Wien: DOM-Verlag, 2006. – S. 453–460. **10.** *Jurisc P.* Der multireligiöse und multikulturelle Staat Bosnien-Herzegowina und die intolerante Haltung der Nationalitäten // Die katholische Kirche in Mitteleuropa nach 1945 bis zur Gegenwart / Jan Mikrut (Hg.). – Wien: DOM-Verlag, 2006. – S. 21–25. **11.** *Нерсесянц В. С.* На путях к праву: от социализма к постсоциализму // Советское государство и право. – 1991. – № 2. – С. 65–67. **12.** *Pyzdek T.* Ein geschichtlicher Abriss der Entfaltung der katholischen Soziallehre in Polen des 20. Jahrhunderts // Die katholische Kirche in Mitteleuropa nach 1945 bis zur Gegenwart / Jan Mikrut (Hg.). – Wien: DOM-Verlag, 2006. – S. 334–342. **13.** *Inglot M.* Der Beitrag der katholischen Kirche in Polen zur Missionstätigkeit der Weltkirche (1945–1989) // Die katholische Kirche in Mitteleuropa nach 1945 bis zur Gegenwart / Jan Mikrut (Hg.). – Wien: DOM-Verlag, 2006. – S. 368, 370–376. **14.** *Religion und Kirche in Osteuropäischen Zivilgesellschaften nach 1945: Konferenzschriften / Hrgs. Hans-Otto Blumending.* – S. 120, 124, 131. **15.** *Ambrozic M.* Die kirchliche Entwicklung nach den politischen Veränderungen (1990) die heutige Stellung der Kirche, statistische Angaben, Organisation // Die katholische Kirche in Mitteleuropa nach 1945 bis zur Gegenwart / Jan Mikrut (Hg.). – Wien: DOM-Verlag, 2006. – S. 545, 550–562. **16.** *Саидбаев Т.С.* Политика и религия // Социально-политические науки. – 1991. – № 9. – С. 3–8; *Церковь и народ на путях духовного возрождения // Социально-гуманитарные знания.* – 1999. – № 3. – С. 4–7. **17.** *Spindelbyck J.* Der // Die katholische Kirche in Mitteleuropa nach 1945 bis zur Gegenwart / Jan Mikrut (Hg.). – Wien: DOM-Verlag, 2006. – S. 665–669. **18.** Там само. – S. 670–671. **19.** *Goluza B., Lucic I.* Katholische Kirche in Bosnien-Herzegowina und Kroatien in der Zeit der kommunistischen Diktatur (1945–1990) // Die katholische Kirche in Mitteleuropa nach 1945 bis zur Gegenwart / Jan Mikrut (Hg.). – Wien: DOM-Verlag, 2006. – S. 34–56; *Religion und Kirche in Osteuropäischen Zivilgesellschaften nach 1945: Konferenzschriften / Hrgs. Hans-Otto Blumending.* – Graz: Universitas-Verlag, 2000. – S. 145, 148–151. **20.** *Правоторов В.* Церковь и демократия // Наука и религия. – 1995. – № 7. – С. 5–8. **21.** *Babiuch J.* Church and society in post-Communist Eastern Europe [Elektronний ресурс]. – Режим доступу: www.jstor.org/pss/40396554. **22.** *Wirts J.* Die Rechtsstellung von Kirchen und Religionsgesellschaften in Osteuropa in der Gegenwart. – Prag: Moldau-Verlag, 2005. – S. 45–60. **23.** Там само. – С. 78–90.